

МУЗЕЇ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ТА ПОТРЕБА ОНОВЛЕННЯ

(оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2022–2024 рр.)

«Музей – це некомерційна постійно діюча організація на службі суспільства, яка збирає, зберігає, досліджує, інтерпретує та експонує матеріальну та нематеріальну спадщину. Відкриті для громадськості, доступні та інклюзивні, музеї сприяють різноманітності та сталості світу. Їхня робота та комунікація ґрунтуються на засадах етики і професійності, передбачають залученість громад і пропонують різноманітний досвід для освіти, насолоди, роздумів і обміну знаннями». Таке нове визначення музею у 2022 році затвердила Міжнародна рада музеїв *ICOM*. Уперше за 50 років воно містить такі поняття, як «інклюзивність», «доступність», «стійкість» і «етика».

Коментуючи ці зміни, віцепрезидентка Українського *ICOM* Анастасія Чередниченко зазначила: «За час розвитку такого феномену як музей, його розуміння постійно еволюціонує. Попри те, що базові критерії музею лишаються незмінними – збереження та вивчення колекцій – з часом все більше усвідомлюється важливість питання, заради чого він це робить, у чому полягає його місія. У новій дефініції зафіксовано принципи та засади, на яких мусить працювати музей у сучасному демократичному світі. Насамперед, йдеться про цінності та відповідальність перед суспільством. Про те, що заклад, який займається пропагандою, маніпуляціями та фальсифікацією історії, як це мало місце, наприклад, в Радянському Союзі або сучасній росії, не має права вважатись музеєм, навіть попри зовнішню подібність та механічну відповідність базовим критеріям. І перед Україною, яка бореться сьогодні за своє вільне демократичне майбутнє, стоїть завдання також пройти шлях трансформації в музейній сфері, створити спроможність для українських музеїв працювати відповідно до сучасного розуміння та стандартів» [1].

Однак триваюча війна першочерговим завданням для українських музейників визначила такі питання збереження колекцій. Адже повномасштабне вторгнення росії в Україну стало війною не тільки проти української державності, але й проти культурної ідентичності через велику кількість руйнувань об'єктів культурної

спадщини і релігійних споруд України, а також через грубі порушення міжнародного гуманітарного права у сфері захисту культурної спадщини. За даними Міністерства культури та інформаційної політики України станом на 25 липня 2024 року руйнації та пошкоджень зазнали 1085 пам'яток та 2024 об'єкти культурної інфраструктури, з яких 334 об'єкти – знищені. Зокрема постраждали 117 музеїв та галерей [2, 3, 4]. Ще у перші місяці великої війни росіяни спалили Іванківський історико-краєзнавчий музей, де зберігалися картини Марії Примаченко; ворог прицільно знищив Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди у селі Сковородинівка у рік 300-річчя генія-філософа; через падіння уламків російського БпЛА повністю згорів Музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича у Львові, а разом і частина меморіальних речей борця за незалежність України; внаслідок повені після підриву росією Каховської ГЕС практично повністю знищено будинок-музей Поліни Райко в селі Олешки на Херсонщині; російська ракета С-300 зруйнувала Куп'янський краєзнавчий музей у Харківській області й забрала життя двох його співробітниць – директорки Ірини Осадчої та Олени Водоп'янової. Внаслідок ракетних ударів і мінометних обстрілів росії постраждали музеї Києва (зокрема Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Національний музей Тараса Шевченка та Київська картинна галерея), Одеси, Харкова, Чернігова, Миколаєва, Охтирки (Сумська обл.) та багатьох інших міст. При цьому варто пам'ятати, що через російську агресію культурна спадщина України вже десятий рік зазнає незворотних втрат. Першим музеєм, який було зруйновано внаслідок нападу росії на Україну, став Донецький обласний краєзнавчий музей ще у 2014 році [5, 6, 7]. «Нарешті стало зрозуміло, що музей – це не просто споруда, не просто абстрактна «культурна спадщина», це осердя того, ким ми є. Війна і втрати підсилили розуміння музею як чогось надважливого і для суспільства загалом, і для кожного з нас. Тому кожную втрату музею ми переживаємо як втрату близької людини на фронті», – зауважила авторка праць зі студій пам'яті Валентина Хархун [8].

Також росія перетворює українські музеї, що залишилися на тимчасово окупованих територіях, на осередки своєї пропаганди. Зокрема так званий Веселівський історико-краєзнавчий музей (Запорізька обл.) розгорнув бурхливу діяльність у конструюванні таких посилів: «імперське добро», принесене колонізацією часів Катерини II; «наші діди воювали» в контексті подій Другої світової війни; героїзація так званої російської спецоперації – СВО. А за свідченнями директорки Луганського обласного краєзнавчого музею Олесі Мілованової, українські експонати, які залишаються в тимчасово окупованих Луганську та Старобільську, росіяни перетворюють на «інструменти пропаганди».

Ними окупанти намагаються переписати історію та підкріплювати міфи про «український нацизм» [9, 10, 11].

Дедалі частіше з'являється верифікована інформація про вивіз із окупованих росією територій культурних цінностей, які є частиною Музейного фонду України. Зокрема підтверджено дані про вивіз культурних цінностей з херсонських художнього ім. О. Шовкуненка та краєзнавчого музеїв, Каховського історичного музею, Картинної галереї імені Альбіна Гавдзинського (Нова Каховка), Маріупольського художнього музею ім. Архипа Куїнджі та Мелітопольського краєзнавчого музею. Міжнародна правозахисна організація *Human Rights Watch* назвала це «викраденням в українців їхньої національної спадщини» і воєнним злочином. Оцінюючи втрати українських колекцій, експерти видання *The New York Times* зазначили, що це найбільша крадіжка предметів мистецтва з часів Другої світової війни [2, 9]. Якщо додати до цього культурну та історичну спадщину на окупованих з 2014 року українських територіях, то масштаби російського грабунку просто немислимі. Загалом на 2014 рік в Україні було 12 млн музейних об'єктів, які належали до державної частини музейного фонду, і з них 1,7 млн зараз перебувають на тимчасово окупованій території. В окупації залишаються 90 музеїв і музейних сховищ. росія інтенсивно вивозить культурні цінності із загарбаних територій та вживає заходів, щоб їх не повертати. Для цього прийнято спеціальні закони про включення предметів з українських музеїв до Державного музейного фонду рф та про неподільність музейних колекцій. Відтак, незалежно від походження, будь-який предмет, що зберігається або використовується російським музеєм у дослідженнях, вважатиметься його невідчужуваною власністю [12, 13].

Врешті, окрім державного мародерства росії, українські музеї зіткнулися також зі звичайним «піратським» мародерством, коли російські солдати крадуть у фондах усе, що можуть винести. На думку Тараса Возняка, генерального директора Львівської національної галереї мистецтв імені Бориса Возницького, цей грабунок є ще більш небезпечним. Якщо «державне мародерство» все ж зберігає твори і їхню ідентифікацію, то «піратське мародерство» позбавляє музейні предмети ідентифікації, калічить їх, вони є під більшою загрозою знищення [14].

Наразі Україна робить усе можливе, щоб запобігти міжнародному трафіку викрадених росіянами цінностей з українських державних і приватних колекцій, повернути нагробоване та притягнути росію до відповідальності. Міжнародна рада музеїв (*ICOM*) спільно з Міністерством культури та інформаційної політики України підготували «Надзвичайний Червоний список культурних цінностей під загрозою – Україна», опублікований в листопаді 2022 року. Він презентує категорії культурних цінностей нашої країни, які перебувають під загрозою викрадення,

мародерства, незаконного вивезення. Перелік складається з 53 типів об'єктів, що належать до семи категорій – народне, релігійне, прикладне та образотворче мистецтво, археологія, книги та рукописи, нумізMATика. Над створенням списку працювали експерти з 11 музеїв та інституцій по всій Україні спільно з Департаментом охорони спадщини ICOM [15]. У лютому 2023 року МКІП разом із Національним агентством з питань запобігання корупції створили робочу групу *Art Sanct Task Force*, щоб відстежувати незаконну торгівлю предметами мистецтва та старовини, які були викрадені окупантами під час війни. Команда також займається пошуком мистецьких активів підсанкційних росіян з метою подальшої заморозки цих активів та їх конфіскації [16]. Під час міжнародної конференції «Захист культурної спадщини та протидія культурному стиранню у збройному конфлікті: нові виклики та досвід України», організованої 4–5 липня 2024 року в Києві спільними зусиллями Кримського інституту стратегічних досліджень, МКІП і МЗС України, заступниця міністра культури з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій та цифровізації Анастасія Бондар повідомила, що наразі майже 35 тис. музейних об'єктів уже вважається офіційно в розшуку. «Але потрібно розуміти, що слідчі дії і доказова база забирають певний час, тому ці цифри будуть наздоганяти далі в кількості», – зауважила чиновниця [12]. До того ж про кількість викрадених об'єктів достеменно можна буде говорити лише тоді, коли буде деокупована наша територія. Та, на жаль, механізму повернення українських цінностей з росії чи окупованих територій наразі немає. «Україна є "владою без сили" на окупованих територіях, тобто вдаватися до активних дій із захисту об'єктів культурної спадщини саме на окупованих територіях ми не можемо. Однак найперше потрібно почати зі складання повного переліку об'єктів культурної спадщини, культурних цінностей, які лишилися на окупованих територіях. По-друге, варто активно просувати цю тему на міжнародних майданчиках. Нашим чи не єдиним інструментом на сьогодні є саме міжнародні договори, міжнародні конвенції та міжнародне право», – переконана Ельміра Аблялімова, ексдиректорка Бахчисарайського історико-культурного заповідника та експертка Кримського інституту стратегічних досліджень [17].

Також через розв'язану росією війну Україна провела найбільшу евакуацію музейних колекцій від часів Другої світової війни: за даними МКІП на сьогодні евакуйовано 453 тис. 541 музейний предмет. Щоправда, питання евакуації музейних цінностей викликає чи не найбільше дискусій. Так, в мінкульті ще влітку 2021 року актуалізували перелік музейних об'єктів, які підлягають першочерговій евакуації. Але більше жодних інструкцій щодо дій в екстрених ситуаціях чи можливої евакуації не було, стверджують музейники [12, 18]. Остаточне рішення

про евакуацію колекції мали приймати директори музеїв і самі ініціювати оформлення документів на вивезення, доставлення пакувальних матеріалів та місце, куди евакуювати предмети. У частині випадків вони навіть мусли самостійно знайти собі інституцію, яка би прийняла на зберігання культурні цінності. На жаль, результати перших днів повномасштабної російської агресії продемонстрували відсутність злагодженої працездатної національної системи охорони культурної спадщини та дієвого інструментарію для захисту об'єктів культурної спадщини, спроможного захистити фізичну цілісність та художню/історичну/наукову цінність об'єктів культурної спадщини. Такого висновку дійшли автори дослідження «Російська агресія проти України: від моніторингу до концепції захисту культурної спадщини», підготовленого в рамках проекту «Захист культурної спадщини в умовах збройного конфлікту», що був реалізований в Україні з квітня по грудень 2022 року та фінансувався за програмою «Права людини та правосуддя» Міжнародного фонду «Відродження». Серед основних проблем державної політики зі збереження та актуалізації культурної спадщини інституційного, правового та організаційного характеру, які призвели до дезорганізації системи в перші дні повномасштабної війни, експерти називають такі:

- цілковите несприйняття українськими державними інституціями сфери управління культурою як частини системи національної безпеки, залишення поза увагою фактору використання державою-агресором культури як інструмента в гібридній війні. Така сформована «вторинність» культурної сфери стосовно інших галузей державної політики призвела до сприйняття культурної спадщини з боку центральних та місцевих органів влади виключно як репрезентативного складника та до не усвідомлення ролі музейних установ та нерухомої культурної спадщини як основи національної самоідентифікації;

- успадкована радянська правова та організаційна система охорони культурної спадщини; розгалуженість системи охорони та особливості структури управління системою з недостатньо окресленим розподілом відповідальності між урядом/органами місцевого самоврядування та музейними інституціями;

- правова/організаційна/інституційна невідповідність безпекового сектору системи охорони культурної спадщини, зокрема до роботи у випадку/під час/після надзвичайних ситуацій: від відсутності нормативної бази/чіткого алгоритму дій для окремих установ культури, не призначення відповідальних за безпеку, збереження та евакуацію колекції, перехідного положення роботи музеїв під час війни, до питань планів евакуації персоналу та правового й організаційного характеру (статус персоналу та переміщених музеїв, фінансово-програмна діяльність установ

культури під час війни, статус окупованого майна, колабораційна діяльність персоналу, допомога тим, хто залишився під окупацією і т.ін.);

– недостатньо розвинена система обліку рухомих культурних цінностей, що унеможлиблює розрахунки втрат і, відповідно, викликає складнощі із притягненням до відповідальності винних. Найбільш скрутним виявилось становище регіональних/місцевих музеїв, які не мали фінансових/кадрових можливостей для впровадження системи електронного обліку;

– з одного боку, легковажне ставлення органів державної влади до негативних сценаріїв щодо можливого повномасштабного вторгнення, а з іншого – тенденційний підхід держави до можливих дій країни-агресора напередодні лютого 2022 року; як наслідок – відсутність ресурсних резервів;

– неусвідомленість/недооцінка/ігнорування на загальнодержавному рівні досвіду Донбасу та Криму (2014–2022 рр.), зокрема у сфері охорони та захисту культурної спадщини тощо [2].

Зокрема показово, що в Україні не існувало механізму превентивної евакуації, у чинному законодавстві немає такого терміна. Евакуація включає низку заходів та є ресурсомістким процесом. У випадку збройного конфлікту цей механізм безпосередньо запускається із введенням воєнного стану (а це рішення приймає президент за поданням РНБО та із затвердженням ВР). Тому 24 лютого 2022 року більшість музеїв зустріли з експозиціями повними артефактів і мусили їх знімати та вивозити власними силами [5, 19]. Уже на шостому місяці війни, в серпні 2022 року, Міністерство культури та інформаційної політики України ініціювало вдосконалення чинного законодавства у частині здійснення евакуації культурних цінностей під час воєнного стану [20].

Принагідно варто зазначити, що на початку війни ключову роль у допомозі музеям, включно з евакуацією, відіграли саме низові ініціативи. Фахові громадські об'єднання музейників займалися постійним моніторингом проблем на місцях, координували допомогу, яку почали надавати установам культури України. Зокрема в березні 2022 року засновано Штаб порятунку спадщини, який зосередився на захисті музейних колекцій, документуванні втрат, координації з іншими ініціативами та гуманітарній допомозі. За тиждень після повномасштабного російського вторгнення з ініціативи Ольги Гончар, директорки львівського музею «Територія терору», та у партнерстві з громадськими організаціями «Інша Освіта» і «Новий музей» створено Музейний кризовий центр. Ця ініціатива спрямована на фінансову, організаційну та людську підтримку невеликих регіональних музеїв і їхніх команд у кризовий і воєнний час. Центр допоміг уже понад 190 музеям із 18 областей (здебільшого Харківщини, Сумщини,

Чернігівщини, Херсонщини, Миколаївщини, Дніпровщини, Запоріжжя, Одещини та Донеччини). Кошти спрямовують на підтримку музейних працівників (зокрема ліками, їжею, засобами гігієни), а також музейні потреби – бензин на евакуацію колекції, матеріали для оперативної консервації будівель після обстрілів, інколи – на персональну евакуацію з окупованих територій, або підтримку життя там. Донорами ініціативи стали десятки інституцій, серед яких Європейська комісія, німецька спілка *MitOst e.V.*, фундації *Aliph* і *Peace for Art*, Київська бієнале, центр сучасного мистецтва *PinchukArtCentre* тощо. Ще одна громадська організація – «Музей для змін»/*Museum for Change*, заснована у 2017 році з метою розширення можливостей музеїв Одеси та підтримки їхньої комунікації та фандрейзингу. Однак з початком повномасштабного вторгнення рф в Україну основний фокус організації змістився на допомогу українським культурним інституціям у збереженні їхніх колекцій та підтримці їхніх команд під час війни. Для цього «Музей для змін» активно налагоджував партнерства з різними міжнародними організаціями та приватними донорами. За час війни організація успішно надала підтримку понад 60 культурним інституціям у семи областях України. Ці зусилля були здійснені у співпраці з такими організаціями, як ЮНЕСКО, фонд *Aliph*, *Cultural Emergency Response*, *House of Europe*, Гете-Інститут, Фонд світової спадщини, а також приватними донорами [21, 22, 23].

Згадані громадські організації також наголосили на ще одному важливому виклику, який постав перед українською музейною сферою під час війни – збереженні людей: як у плані фізичної безпеки, так і збереженні їх у професії. Збір коштів для музейників розпочав Музейний кризовий центр. «Більшість можливостей у перші дні війни були для тих, хто їде за кордон. Різні країни організовували резиденції, видавали стипендії, гранти. Але як же нам зберегти найголовніше для нашої галузі – людей? Якщо поїде мозок, то не буде кому пакувати експонати та охороняти колекції. Музейна сфера – це окрема галузь із відповідними знаннями, тому фахівців так само важливо зберегти, як і експонати», – наголошує О. Гончар [24]. Про важливість фахівців каже і Леся Гасиджак, директорка Національного музею Голодомору-геноциду: «Найбільший виклик для Музею Голодомору на найближчий час (з розумінням всіх "особливостей" роботи в умовах війни) – це оновлення команди. Зокрема, посилення в частині прямих музейних працівників і науковців. Бо ми не можемо дозволити собі працювати на пів оберта. Орієнтація на результати, а не на процес, причому результати не для статистики, а такі, які очевидні суспільству, платникам податків, благодійникам, партнерам, – це основний критерій цього процесу» [25]. Власне, збереження музейних працівників стало не менш вагомим завданням для керівників музеїв,

аніж збереженням колекцій. Особливо на фоні скорочення фонду заробітної плати. «У нас є тенденція скорочення бюджетів на культуру, на зарплати – відправлення людей в простій, на 2/3, за власний рахунок, звільнення, якісь музеї об'єднуються (оптимізація). Вони і до війни були не дуже в плані зарплат балувані, а зараз так іще гірше стало. І це дуже прикро, адже деякі люди буквально лежали на своїх експонатах, аби врятувати ці музеї, ці колекції. І отримали грошове знецінення своєї праці. Це просто веде до того, що люди втрачають мотивацію і мусять міняти свою сферу, бо їм просто треба заробляти на те, щоб вижити», – коментує ситуацію О. Гончар [26, 27]. Уже за кілька місяців своєї діяльності Музейний кризовий центр зробив видимим питання оплати праці в сфері музейної культури. Однак, як підкреслює ініціаторка та координаторка організації, значну роль має розуміння значення культури серед можновладців. «Доки ми на культурі економимо на державному рівні, доти війна буде повертатись і повертатись. У нас не має бути ситуації, коли такі організації, як Український культурний фонд, заявляють, що в них немає грошей, або музеї в такий складний час змушені звільняти, скорочувати людей через недофінансування», – переконана О. Гончар [28].

Починаючи від 24 лютого працівники музеїв вимушені були терміново переносити в укриття свої колекції, переходити на дистанційну роботу та шукати нові можливості для роботи установ. Згодом найцінніше зі своїх колекцій провідні музеї вивезли за кордон, адже в Україні немає безпечних регіонів, як і не існує сховищ і підвалів, які би витримали ракетні обстріли (для кращого розуміння – глибина вирви від влучання ракети біля Олеського замку на Львівщині сягала 11 метрів). Однак цей виклик музейники значною мірою змогли перетворити на плюс, розгорнувши масштабну виставкову діяльність за кордоном. Численні музейні проекти заявили про Україну у світі як країну із глибокою, багатогранною, закоріненою у віки й одночасно модерною самобутньою культурою. «І це насправді один із найскладніших викликів, які є перед нами зараз – змінювати історію про нас, про українських митців, про українське мистецтво за кордоном», – підкреслює директорка Національного художнього музею України Юлія Литвинець [25]¹.

Однак всі колекції не вивезти. На це потрібно багато ресурсів – і людських, і часових, і фінансових, і просторових. У такій ситуації оцифрування – оптимальне рішення. Це не означає, що ним можна обійтись, але це найменше, що можна

¹ Детальніше про музейну дипломатію йдеться у роботі «Знакові події музейної галузі та сфери візуальних мистецтв. Загальні результати та подальші завдання української культурної дипломатії» з циклу «Культурна дипломатія України: виклики і здобутки воєнного часу» (Вип. 1/3 за 2024 рік).

зробити для збереження предметів Музейного фонду України. Уряд, музейні інституції та громадські організації докладають максимум зусиль для пришвидшення цього процесу. Зокрема у 2022 році у рамках співпраці МКІП з Міністерством культури та національної спадщини Польщі та *Solidarity Fund PL* і за фінансування Канцелярії прем'єр-міністра Республіки Польща стартував проєкт «Впровадження електронної системи реєстру Музейного фонду України». Об'єднання музеїв єдиним реєстром дозволить їм самостійно вносити дані про предмети, які в них зберігаються, реставруються, перевозяться або були втрачені. Електронна система полегшить взаємодію з державними та міжнародними системами та сервісами для отримання дозволів на вивіз культурних цінностей та інтеграцію України в мистецьку спільноту Європи. Варто згадати й ініціативу цифрового збереження культурної спадщини України – *Memory Savers*, спрямовану на підтримку музеїв, їхніх працівників та молодих людей, які цікавляться кар'єрою в музейній сфері. Проєкт реалізується Центром цифрової історії (Рівне, Україна) та *SUCHO (Saving Ukrainian Cultural Heritage Online)* і фінансується з коштів *Фонду EVZ* («Пам'ять, відповідальність, майбутнє», Берлін, Німеччина). Однією з головних цілей проєкту є підтримка музеїв шляхом надання можливості 20 студентам працювати у 20 центральних регіональних музеях України впродовж 6 місяців. Цей проєкт спрямовано на отримання студентами-стажерами першого досвіду музейної роботи у сфері цифровізації зібрань, розвиток самостійних проєктів у сфері *Public History*, а також на знайомство з експертами в музейній сфері в Україні та за кордоном. Окрім цього, в рамках проєкту спільно з партнером *SUCHO* проводиться освітня онлайнпрограма з оцифрування та сучасної музейної роботи. Ще одна ініціатива – «Кризова інвентаризація та стрибок до цифровізації музейного обліку», завдяки якій вдалося оцифрувати частину фондів п'яти музейних установ: Державного природознавчого музею НАН України, заповідника «Тустань», Харківського літературного музею, Одеського національного художнього музею та Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Проєкт реалізувала громадська ініціатива «HeMo: Ukrainian Heritage Monitoring Lab», яка допомагає музеям України оцифрувати колекції і робити їх доступними для всього світу. Профінансував проєкт Європейський Союз. Загалом позитивних прикладів з оцифрування вже чимало. Значною мірою вони реалізуються за підтримки міжнародних донорів. Так, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» отримав грант від *ICOM* обсягом майже 12 тисяч євро на закупівлю обладнання для оцифрування архіву 50-х років ХХ ст. Державний історико-культурний заповідник м. Острог (Рівненська обл.) проводить оцифрування своєї фондової колекції завдяки гранту, організованому ГО «Братство

імені князів Острозьких» спільно з Гете-Інститутом і МЗС Німеччини. Польський фонд «Збережімо спадщину» надав обладнання для сканування документів, фотографій та метричних книг у Стрийському краєзнавчому музеї тощо [29, 30, 31, 32, 33].

Від початку великої війни музеї почали виконувати ще й додаткову функцію – бути місцем прихистку й опіки. Окремі обласні музеї стали певними хабами, які не тільки продовжували виконувати роль методичних центрів (розробляли та поширювали серед інших музейних установ рекомендації щодо першочергових дій, консультували, відповідали на дзвінки), а й акумулювали та розподіляли міжнародну гуманітарну допомогу (пакувальні матеріали для музеїв, їжу та ліки для місцевого населення). Серед них, зокрема, Національний історичний музей ім. Д. Яворницького у Дніпрі. Були й такі заклади, які в перші дні війни стали прихистками. До прикладу «ЄрміловЦентр», розташований у добре укріпленому підвальному приміщенні Харківського національного університету імені Н. Каразіна, прихистив з 24 лютого по 6 березня родини мистецького середовища міста (доки в будівлі університету не зникло електропостачання) [34, 2, 35, 36].

Однак вже у квітні-травні 2022 року значна частина музеїв тією чи іншою мірою відновила свою роботу. Як слушно зауважила О. Гончар, головним правилом тут стало: чим далі від росії, тим краще. Важливим також став особистий досвід кожної окремої інституції під час війни. Згадуючи ракетний обстріл столиці 10 жовтня 2022 року та його наслідки для Музею Ханенків, завідувачка відділу мистецтва країн Сходу Ольга Новікова зазначає: «Якщо упродовж літніх місяців 2022 року в музеї було певне відчуття безпеки, такого собі острівця стабільності, що пережив попередні війни, то після 10 жовтня це відчуття зникло. Тому наступні півтора року все складніше ухвалювати рішення та стартувати будь-які проекти й ініціативи, бо відчуття певності слабшає, війна триває, горизонт планування так само вузький, а пам'ять про звичне мирне життя все більше нагадує міраж» [26, 25].

Та попри всі виклики і труднощі музейна робота під час війни є напрочуд різноплановою. Там, де це дозволяє безпекова ситуація, музеї радо приймають відвідувачів. Однак убезпечення колекцій залишило заклади практично з голими стінами, тож довелося шукати нові форми та формати взаємодії з аудиторією. Ними стали нові тематичні екскурсії, зокрема вуличні, тематичні виставки, лекції, майстер-класи, концерти тощо. Окремо варто згадати, що за час війни музейники провели багато безкоштовних екскурсій для людей з тимчасово окупованих територій, військових та інших категорій. Також музеї долучаються до різних благодійних ініціатив на підтримку війська, госпіталів, відбудови будинків тощо. Як підсумовується у вже згаданому дослідженні «Російська агресія проти України:

від моніторингу до концепції захисту культурної спадщини», проактивні музейні інституції розвинули різнопланову діяльність, що допомагає суспільству не тільки знайти опору в мистецтві/культурі/історії, а й розвивати критичне мислення щодо подій минулого та сьогодення [35, 2].

Гарним прикладом активної позиції та відкритості до нового досвіду є діяльність Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Його директорка Юлія Ваганова зазначає: «Питання в тому, якими діями ми себе бачимо і які стратегії застосовуємо: стратегію очікування – відновимось, коли все закінчиться, – чи вибираємо проактивну позицію і робимо свій внесок у збереження й розвиток інституції. Маємо бути проактивними щодо наших команд, щодо наших спільнот, бо, як виявилось, ми є місцями сили, місцями солідарності, нових візій, нових ідей, місцями, де можемо безпечно перевіряти ці ідеї. Ми є тими, хто комунікує наші політики, нашу історію, нашу ідентичність назовні» [37]. У Музеї Ханенків роботу з відвідувачами відновили з того, що відкрили внутрішній дворик, який останні 10–15 років не був доступний публіці. Тут були різні програми – невелика мистецька бібліотека, дитяча зона, майстер-класи, на яких у травні 2022 року пропонували відвідувачам навчитися пакувати свої цінні речі за аналогією з музейними експонатами. Також запропонували екскурсії порожніми залами «Історія Музею Ханенків» та «Тіні і стіни», на яких розповідали про історію та цінність інституції, вагомість її колекції та наукових досліджень. Згодом у музеї звернулися до сучасного українського мистецтва, щоб говорити зі спільнотами про сьогоденний контекст. Власне, після початку великої війни чимало музейних інституцій експонує саме українське сучасне мистецтво. Серед них такі поважні заклади, як Національний художній музей України, Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького, Одеський художній музей тощо [38, 14, 39]. На думку музейників, зараз унікальний час саме для роботи із сучасним мистецтвом: це цікаво, це відкриває музеї для нової аудиторії, дає можливість обговорити та відрефлексувати важливі суспільні теми. Водночас Ю. Ваганова застерігає, що сучасне мистецтво не панацея, і в нас немає такої кількості сучасного мистецтва, щоб постійно робити проекти однакової якості, глибини. «Сучасне мистецтво – це один з методів, але доведеться шукати й інші», – зазначає мистецтвознавиця. Зокрема Музей Ханенків спробував нові практики, яких раніше не використовував: прем'єру в своїх стінах сучасної опери «Genesis. Opera of Memory in 13 mise-en-scene» від *Opera Aperta* авторства Романа Григоріва та Іллі Разумейка; благодійну презентацію альбому Джамали «Поклик», на якій збирали кошти для снайперів; спільний проєкт із сусідньою кав'ярнею-баром «Сквот17Б» – «Коктейль із кураторкою», а також їхню нову серію тематичних коктейлів «Інфанта», «Таємна

мозаїка» та «Бодхісатва», частина коштів з яких іде на підтримку музею. Ю. Ваганова наголошує: «Що відкритіші ви до контактів, то більше людей прийде вам на допомогу – у цьому можна знайти нові ідеї. І саме тому дуже важлива комунікація з тими, хто поруч, і з тими, хто приходить до вас» [37].

Доречно також розглянути роботу Харківського літературного музею як інституції прифронтового міста. На початку повномасштабного російського вторгнення заклад зупинив свою діяльність, щоб евакуювати експонати. Невдовзі роботу відновили у доступних на той час форматах: спочатку онлайнподії, далі – виставки у різних містах України. Зокрема вже 21 березня 2022 року онлайн провели традиційний для музею Міжнародний день поезії, де поети читали свої вірші про війну. А 23–25 вересня 2022 р. музей спільно із Сергієм Жаданом організував у рідному місті літературний фестиваль «П'ятий Харків». У назві та ідеї події ключовим є образ «П'ятого Харкова», який належить знаному лінгвісту, почесному харків'янину Юрію Шевельову. «П'ятий Харків» – це Харків майбутнього, омріяне, вільне від російського провінціалізму і радянщини місто. Після фестивалю організатори відчули потребу проводити такі зустрічі регулярно. Так виникла ідея пролонгованого фестивалю, тож упродовж року відбувалися одно- або дводенні події, що склалися з публіцистичної й мистецької частин. А у 2023 році, попри постійну загрозу обстрілів, відбувся другий сезон фестивалю. У березні 2023 року музей повернувся у рідне приміщення і відновив роботу офлайн. Першу експозицію присвятили загиблому від рук росіян письменнику Володимиру Вакуленку. Згодом у рідних стінах також відкрили виставки, які вже встигли помандрувати Україною: «Харків-Залізобетон» – про харківські 20-ті в історичній пам'яті, й «Антитекст» – про відсутність, якої було надто багато в українській культурі через цензуру і репресії, про те, якою була би наша культура, якби «вичищені» імена й тексти не повернулися в наше інформаційне поле з відновленням незалежності. У закладі також відновили виставку «Мандрівка за щастям», присвячену філософським ідеям Григорія Сковороди. Окрім експозиції, спільно із Сергієм Жаданом і Юрієм Гуржи створили альбом «SKOVORODANCE» з ідеєю переспівати Сковороду у стилі реггі. Також з липня по жовтень 2023 року музей провів у міському сквері Поезії виставку «Власні назви» – про російські топоніми Харкова і те, як ці вулиці мали б насправді називатися. Цією виставкою музейники хотіли показати, як імперія маркувала свої території через інструменталізацію культури, перетворення її на інструмент пропаганди. Варто згадати і про Харківську резиденцію «Слово», яка з 2018 по 2020 роки працювала як Харківська літературна резиденція та була створена за ініціативи *PEN Ukraine* і Харківського ЛітМузею. Повномасштабне вторгнення рф призупинило роботу

ініціативи, проте з весни 2023 року квартира Петра Лісового в будинку «Слово», в якій облаштували резиденцію для митців, почала приймати резидентів. Серед них, зокрема, Вікторія Амеліна, яка приїжджала сюди з дослідженням злочинів росії проти українських цивільних (на жаль, письменниця загинула внаслідок російського ракетного обстрілу по Краматорську), Яцек Подсядло, котрий перекладав польською вірші Стуса, низка чеських митців – фотограф і письменник Ігор Малієвський, письменниця й перекладачка Іва Пекаркова, драматургиня й письменниця Алена Земанчікова тощо. «Сьогодні музеї не можуть мовчати. У період, коли відбуваються такі колосальні культурні зрушення, музеї, які зберігають наші пам'ять і культуру, не можна тримати закритими», – переконана директорка музею Тетяна Пилипчук. Вона зазначає, що сьогодні шалений запит на українське, на те, хто ми є. Доводити свою ідентичність не потрібно: якби ми її не відчували, не воювали б так завзято за свою свободу. Але час формувати власну культурну пам'ять, засновану на цитатах з наших творів, фільмів, мемів, називати вулиці власними назвами. «Тут музеї якраз і мають включатись, просто не мають права мовчати. Ми маємо відчувати потреби суспільства і намагатися дістати зі своїх фондів саме ту пам'ять, яка може допомогти суспільству» [40, 41, 42, 43].

Навіть релоковані, пограбовані, пошкоджені, а подекуди й повністю знищені музеї продовжують свою роботу. Скажімо, розграбовані заклади, як херсонські, зараз займаються інвентаризацією колекції, адвокацією своїх прав, пошуком своїх експонатів. Ще один приклад – Луганський обласний краєзнавчий музей, який має сторічну історію та двічі втрачав усе через російсько-українську війну і релоковувався. Заклад мав понад 18 тисяч унікальних експонатів, які розповідали історію української Луганщини. Однак з окупацією Луганська у 2014 році втратив усе. У 2015 році роботу інституції відновили на базі Старобільського краєзнавчого музею. Щоб поповнити колекцію, його співробітники провели понад 50 експедицій Луганщиною у 2015–2022 рр. Завдяки цьому фонд збільшився на 10 тисяч експонатів. Музей успішно реалізовував історичні та культурні проєкти, готувався відкрити нові експозиції. Однак у 2022 році довелося знову все покинути. Старобільськ був окупований одразу після повномасштабного вторгнення. Працівники музею та його експонати опинилися в окупації. Не бажаючи йти на співпрацю з окупантами, директорка музею Олеся Мілованова та інші співробітники покинули місто. Вдруге була втрачена будівля, експонати та результати багаторічної праці. Цього разу Луганський обласний краєзнавчий музей відновив роботу на базі музею «Територія терору» у Львові. Для цього було відновлено документи, печатку, зареєстровано установу. Почався пошук нових експонатів, які могли б представити історію Луганщини. Музейники кинули клич

усім українцям, які збирають речі, що розповідають про історію та культуру цього краю. Наразі зібрано понад 200 експонатів і робота триває. Змінилася і цільова аудиторія закладу – це не лише мешканці Луганської області, а й усієї України. «Ми почали збирати експонати, матеріали. Робили освітні та культурні проєкти. Одним із завдань стало показати мешканцям західних регіонів нашу луганську історію: втрати Луганської області під час Голодомору, зародження та розвиток металургійної справи, промисловостей. Ми влаштовували виставки про бельгійську спадщину Лисичанська, про слід європейців у Луганській області, про наших видатних мешканців, про туристичні магніти. Ми показували, що Луганщина – Україна. Ми завжди були й будемо українцями. Наша культура та ідентичність є важливою не тільки для історії України, а і Європи», – розповідає О. Мілованова. Варто також згадати закордонні виставки Луганського краєзнавчого музею, презентовані у 2023 році у співпраці з європейськими інституціями: «Музей на лінії вогню» у Фрайбурзькому університеті та «Відродження у час війни. Луганськ. Переміщений музей» у Женевському університеті. У 2024 році Луганський обласний краєзнавчий музей релокувався зі Львова до Києва. Поки що він працює на базі одного з луганських хабів. У планах збирати експонати та за можливості отримати свою власну будівлю для виставок та екскурсій [44, 45].

Важливо зазначити, що музеї функціонують, завдяки своїм культурним експонатам, тому навіть після знищення будівлі, для музею можуть знайти нове приміщення та зробити копії втрачених оригіналів. Тоді його діяльність продовжиться. «Знищення музею відбувається в юридичний спосіб. Бахмутський державний краєзнавчий музей існує до сьогодні. Практично його немає, але Бахмут відновлюватимуть і там відбудують музей із зовсім іншою експозицією. Відновити музеї ми можемо без проблем, але якщо мова не йде саме про пам'ятки культури», – зазначив виконавчий директор УКФ Владислав Берковський [10]. «Кожен музей важливий! Немає значення, маленький він чи великий. А особливо важливі маленькі музеї, бо деколи тільки вони зберігають ... знання про маленьку спільноту, громаду, село. Зараз у нас немає цілих міст, бо їх знищили. І якщо вдалося врятувати музей чи музейників, то хоча б щось врятувалося про історію цього краю», – наголошує О. Гончар [26]. Показовим у цьому плані є досвід Охтирського міського краєзнавчого музею, що на Сумщині. У ніч із 7 на 8 березня 2022 року через авіаналіт росіян на Охтирку історичну будівлю закладу було пошкоджено: провалився дах, були повністю вибиті вікна та двері, знищені системи опалення й освітлення. Внаслідок атаки 84 експонати було винесло вибуховою хвилею. Зокрема втрачені екземпляри про Другу світову війну та Голодомор. 9 березня 2022 року директорка закладу Людмила Міщенко звернулась до надзвичайників, щоб

потрапити в музей та вивезти експонати зі сховища, які встигли сховати у перший день повномасштабного вторгнення. Розбір завалів та евакуація експонатів тривав до 26 квітня під постійними авіанальотами. До порятунку закладу долучилися також містяни. Влада виділила для працівників музею та експонатів нове приміщення колишньої жіночої консультації. Після цього рятували пошкоджену будівлю. За грантової підтримки світового фонду пам'яток *World Monuments Fund (WMF)*, *Cultural Emergency Response (CER)* та Міністерства закордонних справ Нідерландів, реалізували проєкт «Підготовка музею до зимового періоду 2022–2023рр. Невідкладні протиаварійні заходи із поточного ремонту (покрівля, вікна, двері, огорожа)». Будинок музею законсервували. У 2023 році за підтримки *WMF* і *CER* провели «Термінову стабілізацію та реставрацію підвалу Охтирського краєзнавчого музею в Охтирці Сумської області, Україна». Там облаштували «Мистецький простір» для проведення заходів та прийманні відвідувачів під час воєнного стану. Під час будівельних робіт було знайдено залишки давньої кераміки. «Ми призупинили роботи і почалися розкопки. Були виявлені археологічні знахідки 18 століття, зараз ми досліджуємо залишки печі, а на її місці будуємо нову за кошти *WMF*, *CER*», – розповіла Л. Міщенко. У Мінкульті зазначають, що будівлю музею необхідно повністю відновити, а втрати держави становлять 3,3 млн грн [10].

Та, на жаль, маємо і менш вдалі проєкти з консервації пошкоджених музеїв. 7 травня 2022 року в Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди (Харківська обл.) влучила російська ракета. Історичну будівлю XVIII ст., у якій прожив останні роки життя і помер український філософ, було практично повністю зруйновано. Ексклюзивні артефакти, які належали Сковороді, вдалося врятувати, однак чимало експонатів знищено. У Мінкульті заявили, що на відновлення закладу потрібно близько 112 млн гривень. Та попри історичну і культурну цінність музею Сковороди, роботи з його збереження так і не почалися через відсутність фінансування і технічні причини. Також оголошені у 2023 році три тендери на невідкладні першочергові протиаварійні та консерваційні роботи на суму понад 8,5 млн грн не відбулися через відсутність охочих підрядників. Водночас уже підписали договір на виготовлення науково-проєктної документації з Українським державним науково-дослідним та проєктним інститутом «УкрНДІпроектреставрація» на суму майже 3,5 млн грн. Т.в.о. міністра культури та інформаційної політики України Ростислав Карандєєва запропонував відійти від тендерної процедури та зібрати позабюджетні кошти на консервацію музею. Варто нагадати, що ще у травні 2022 році МКІП спільно з Харківською обласною військовою адміністрацією оголосили про відкриття фонду для збору коштів на відновлення закладу. Крім того, Святослав Вакарчук передав проєкту «Збережіть

українську культуру» 350 тис. гривень на відновлення Музею Сковороди. Ще 300 тис. гривень перерахував гурт *Kalush Orchestra*. Долучилися також репер Володимир Самолук (*Skofka*), попспівачка *Jerry Heil*, музикант Антон Велбой (*Wellboy*) та навіть «Укрпошта». Згодом про збір коштів на реставрацію закладу оголосило ЮНЕСКО [46, 47, 48, 49, 50, 51]. Однак, за словами співробітників закладу, торік кошти ні на реставрацію, ні на протиаварійні роботи музею не були виділені. Тож до 301-ї річниці з дня народження філософа музей вирішив відкрити збір «301 справжній друг Сковороди». Мета – зібрати 3 млн грн, щоб почати хоча б мінімальний процес з протиаварійних та консерваційних робіт. «Наближається ще одна зима, а музей все ще не був законсервований. Чим довше ми чекаємо, тим більше він руйнується. Ми закликаємо підтримувати армію, бо вона зберігає життя тут і зараз. Донати на потреби ЗСУ першочергові. Та за можливості просимо долучитись до підтримки музею – культурної спадщини України, яка формує національну свідомість та зберігає пам'ять для майбутніх поколінь», – пояснює команда музею [52].

Та навіть попри руйнування, музейна справа живе. Реставратори взялися за предмети, які можна відновити. Деякі з них, обгорілі й понівечені, стали частиною виставок: вціліла статуя філософа була центральним експонатом виставкового мистецького проекту «Світ Сковороди», організованого в Українському домі до 300-ліття мислителя; печатка Григорія Сковороди роботи заслуженого скульптора С. Гурбанова, блюдо «А мій жереб з голяками» народного майстра М. Колонова та обгоріла книга «Філософія Григорія Сковороди» Національної академії наук України доповнили світлини знищеного музею на виставці «За об'єктивом: культура у вирі війни», реалізованої Інститутом масової інформації за фінансової підтримки *UNESCO Heritage Emergency Fund* та народу Японії (виставка проходила 4–19 травня 2024 року в Музеї Ханенків); завдяки сучасним технологіям проект «Війна впритул» дає можливість здійснити екскурсію Національний літературно-меморіальним музеєм Григорія Сковороди до та після російського злочину. Також музей спільно з Українським інститутом національної пам'яті та Меморіальним музеєм Григорія Сковороди у Переяславі створив пересувну банерну виставку «Дух свободи нас в нас родить. Сковорода й ми», присвячену 300-річчю від народження українського філософа й гуманіста. Першими містами, де її презентували, стали Київ і Харків. До того ж 19 вересня 2023 р. у вцілілому приміщенні музею відкрився артхаб *LIBERTY*, де проводять освітні лекції, майстер-класи, покази фільмів та інтерактивні програми [36, 53, 54, 40, 55].

Слід наголосити, що відновлення та реконструкція українських музеїв під час війни має не тільки символічне, а й стратегічне значення, адже, як уже зазначалося,

росіяни всіма силами намагаються стерти українську ідентичність та історію. До відновлення культурних об'єктів Україна залучає міжнародних партнерів, оскільки виділені на Мінкульт кошти головним чином витрачають на зарплатний фонд та комунальні послуги. Певну суму надає Міністерство інфраструктури на будівництво, але капітальні видатки на культурну відбудову наразі в Україні не виділяють. Також реставрація культурних об'єктів і пам'яток майже по всій країні поставлена на паузу. Закордонні партнери готові долучитися до відбудови регіонів України, зокрема музеїв, у майбутньому, після перемоги. На засіданні ЮНЕСКО порушують питання відновлення, реставрації об'єктів України в містах, але тільки в післявоєнний час. «Після обстрілів в Одесі постраждали культурні об'єкти, там провели швидкі консерваційні роботи, забили вікна дошками, але конкретних реставраційних робіт зараз не проводять. Це війна, немає гарантій, що ми відновимо об'єкт, вкладемо мільйони гривень, а завтра туди не прилетить ракета. В умовах війни ведуться тільки консерваційні роботи», – каже В. Берковський [10]. Відклали реставраційні роботи і в Національному художньому музеї України, попри те, що вони вкрай необхідні і для окремих частин будівлі це взагалі перша реставрація за час 126-річного існування закладу. Зокрема значної руйнації зазнали химери, крилаті левиці, скульптура фронтона та леви. Будівлю реставрують від 2016 року. Після 24 лютого 2022 року роботи зупинили через відсутність держфінансування. Та того ж року закордонні благодійники надали кошти на зовнішню реставрацію. «Ми її робили, але призупинили, коли восени почалися серйозні прильоти по Києву. Бо ми боїмося, що робота піде намарно», – зазначає директорка закладу Юлія Литвинець. Проте продовжується реставрація всередині музею. Зокрема, повністю відреставрували, відремонтували та оновили обладнання в одному з фондосховищ. Це зробили завдяки коштам фірми *Thames & Hudson*, яка у Великій Британії друкувала каталог для музею, а також завдяки Міжнародному фонду *Aliph*, що підтримує музеї на території тих країн, де ідуть воєнні дії [38]. Власне, вимушене зняття експозицій відкрило можливість українським музеям здійснити ремонт, впорядкувати та переосмислити свої простори. Цим скористалося чимало закладів, зокрема і Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького. Так, у Палаці Потоцьких у Львові, який є музейним підрозділом закладу, із застосуванням новітніх швейцарських технологій і без грубого втручання в архітектуру споруди вдалося забезпечити її від загрози надмірного капілярного зволоження, що надзвичайно важливо для збереження картин. Це один з перших таких досвідів в Україні [14].

Важливо також, що попри війну, в Україні відкриваються нові музеї, поповнюються існуючі та створюються нові колекції. Ця звична у мирний час

практика набула символічного значення під час війни. У воєнний час, зокрема, почали працювати Будинок Дмитра Чижевського, що є музейним відділом Олександрійського міського музейного центру імені Худякової Антоніни Федорівни на Кропивниччині, музей української культури в селі Михайлівка на Одещині, музей меду у Великій Писарівці на Сумщині та два інтерактивні музеї науки у Чернівцях та Львові. Науковиця В. Хархун вважає, що поява нових музеїв, які професійно й по-аматорськи утверджують українську культуру, – явище, що символізує нашу опірність і життєствердність [8]. Не менш важливим є і оновлення експозицій. Зокрема колектив Миколаївського обласного краєзнавчого музею, який потерпав від обстрілів п'ять разів, поступово відновлює пошкоджені експозиції. Наразі роботи тривають у виставкових залах природи та залах, присвячених становленню Миколаєва і суднобудівної промисловості міста. Також відновлюють етнографічний зал, присвячений козацтву та народним промислам степового Півдня [56]. А завдяки фінансовій підтримці Благодійного фонду «МХП – Громаді» одразу два музеї Вінниччини покращили свої експозиції: Музей Василя Стуса в Рахнівці отримав інтерактивне обладнання та нові стенди, а експозиція музею Миколи Леонтовича в Марківці поповнилась старовинним піаніно та реплікою дивана, на якому загинув видатний композитор. «Наш благодійний фонд підтримував культуру та культурні проекти протягом всього існування фонду, це 8 років. Але під час війни ми свідомо вирішили посилити підтримку культурних проектів. Тому що десятки локальних музеїв зберігають унікальні артефакти, що розкривають, як ріс і формувався В'ячеслав Чорновіл, де є невидані сторінки зі щоденника Василя Симоненка чи досі зберігаються обставини вбивства чекістом всесвітньо відомого автора “Щедрика” – Миколи Леонтовича. Сьогодні ми не маємо права втратити цю важливу частину історичного пазла нашої самоідентифікації, яку тільки почали пізнавати. Тому ми в Фонді всіляко намагаємося допомогти й підтримати ці музеї», – зазначає директорка БФ «МХП – Громаді» Тетяна Волочай [57].

Особливе місце серед нових музеїв і експозицій посідають ті, які висвітлюють російсько-українську війну. Ця діяльність музеїв, зокрема, робить їх не лише об'єктами атак, а й суб'єктами процесу визвольної війни, які мають що протиставити російській агресії. Показово, що створення музеїв війни їхні натхненники, а це здебільшого волонтери та колишні учасники бойових дій, розцінюють як боротьбу, як тиловий бій за ті цінності, що відстоюються на фронті. Власне, музейні заклади відіграють важливу роль у формуванні історичної пам'яті та національної ідентичності. «Пам'ять потребує меморіалізації, музеєфікації, документування, тоді ми можемо казати про передачу цієї пам'яті у неспотвореному

вигляді», – зазначив т.в.о. міністра культури та інформаційної політики Р. Карандеев під час круглого столу «Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання», який було організовано Українським інститутом національної пам'яті 28 березня 2024 року у Києві. Урядовець заявив, що «забезпечити музеєфікацію, збір тих артефактів, відео-, фото- та медіасвідчень про події, які відбуваються на російсько-українському фронті, – завдання номер один». Також він підкреслив, що даний процес є важливим як невіддільна складова національної пам'яті [58].

Власне, музеї усіх рівнів – від національного до районного – збирають артефакти, пов'язані з російсько-українською війною, ще від її початку у 2014 році. За даними Наталії Іванченко з Інституту національної пам'яті на кінець 2021 року майже кожний краєзнавчий музей України мав експозицію, присвячену цій події. Це є свідченням того, що музейники усвідомлюють вагу та необхідність експонування сучасної війни. Вже у 2016 році з'явився перший тематичний музей війни – Музей «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО», який у липні 2023 року було перейменовано на «Музей сучасної російсько-української війни» (функціонує як філія Національного історичного музею ім. Д. Яворницького у Дніпрі). Після повномасштабного вторгнення тематичних музеїв російсько-української війни та присвячених їй виставок побільшало. Зокрема 27 лютого 2023 у Сокирянах на Чернівецьчині відкрили Музей пам'яті подій російсько-української війни. Поява музею в Чернівецькій області, одній з найвіддаленіших від лінії фронту, дуже симптоматична: вона символізує всеукраїнський масштаб музеєфікації війни і бажання окремих громад та локальних активістів працювати з темою сучасної війни в музейному просторі [59].

Окремо варто згадати зусилля музейників з архівації мистецтва воєнного часу. На початку повномасштабного вторгнення росії ГО «Музей сучасного мистецтва» започаткував проєкт «Мистецтво воєнного стану. Архів», що є своєрідним кураторським спостереження за митцями, які реагують на війну. Для багатьох художників потреба реагувати миттєво стала життєво необхідною дією – способом каналізації надто сильних емоцій, актом персонального протистояння російській агресії [60]. Як вважає Кирило Ліпатов, голова наукового відділу Одеського художнього музею, нині українське суспільство дуже потребує цієї художньої рефлексії. У січні 2023 року Одеський музей започаткував виставковий цикл «Мови війни», в якому показує, як українські художники рефлексують свій досвід періоду війни, досвід українців, досвід фронту, тилу, досвід біженства. Якими образами ми взагалі мислимо ці події. К. Ліпатов переконаний, що завданням його музею на рівні зі збереженням колекції є також архівація

українського мистецтва воєнного часу. Адже воно також є документом наших днів [39].

Водночас слід пам'ятати, що українські музеї створюють образ війни безпосередньо під час бойових дій. Це великий виклик, який передбачає певні ризики, такі як проблема дистанціювання від події, яка ще не завершилася, складність в експонуванні трагічних та травматичних подій, поспіх та аматорство. Для провінційних історичних та краєзнавчих музеїв існує ще одна дуже важлива проблема: їхні експозиції чи їхні частини всуціль радянські, які за тридцять років української незалежності не були переглянуті й модифіковані. Тому інформація про сучасну війну може сусідити з експозицією про «велику вітчизняну війну», тобто поєднує в одному експозиційному просторі непоєднувані речі: російські міфи й боротьбу проти них [59, 8]².

Тож далі доцільно зупинитися саме на питанні деколонізації українських музеїв. З початком війни росії проти України, а особливо з початком її повномасштабної фази, деколонізація стала ключовим топосом дискурсу української культури, зокрема музеїв. Історикиня мистецтв Оксана Семенік та її колеги підняли тему «повернення з російського полону» імен українських митців у світових музеях і галереях. Цьогоріч Український інститут планує видати посібник з деколонізації для українських та закордонних музеїв та закладів культурної спадщини – з фокусом на Україні. Видання міститиме розбір конкретних прикладів і огляд найкращих практик, які дозволять читачам поставити під сумнів припущення про роль колоніальних влад в Україні. Проєкт реалізується у співпраці з Асоціацією музеїв (МА), *ICOM UK* та *ICOM Ukraine* за підтримки Британської Ради в Україні. Власне, подолання культурної апропріації щодо України у світовому культурному просторі зараз відбувається семимильними кроками, зазначає директорку Музею книги і друкарства Валентина Бочковська: «Те, що здавалося на вчора неможливим та фантастичним, зараз інституалізується. А це вимагає від нас якомога сміливіше й активніше підтримати ці кроки – участь у міжнародних виставкових проєктах, співпрацю з музеями світу, міжнародних конференціях, вебінарах, проведення наукових досліджень» [61, 62]. Набувають сили дискусії щодо ролі музеїв у деколонізації. Найпомітнішою серед них стала дводенна онлайндискусія «Мапування України в музейному світі: колекції та практики», організована 20–21 жовтня 2022 року Українським інститутом та

² Більше про музеєфікацію російсько-української війни можна дізнатися у другій частині оглядової довідки «Практики пам'ятання і меморіалізація. Як гідно вшанувати героїв, жертв і події російсько-української війни?» (Вип. 6/3 за 2024 рік), де цій темі присвячено окремий розділ.

Британською Радою спільно з *Birkbeck University* та *Centre for Museum Cultures*. Під час обговорення заступниця директора Музею Ханенків, експертка з мистецтва ісламу Ганна Рудик зауважила, що розмова про деколонізацію українських музеїв буде більш результативною та продуктивною, якщо буде включена до глобальної історії колоніалізму та колоніальності [63].

Дослідниця також переконана, що один з необхідних і продуктивних шляхів подолання музеями, бібліотеками й іншими культурними інституціями колоніальної прошивки лежить через критичне дослідження власної історії: «Так, наші архіви неповні, так, вони містять цензуровані наративи, але ми пробуємо читати між рядків, знаходити розриви, брак документів, брак свідчень з певних тем, певних персоналій, суперечності даних. Ми можемо продовжувати пошук через опитування свідків і їхніх нащадків, звернення до інших архівів, і є шанс, що знайдене здивує нас самих. І спонукатиме по-новому подивитися на звичне: на те, як ми будуємо музейні експозиції; як розставляємо наголоси; що саме звикли показувати, а що – тримати в сховищі; хто, коли і чому сконструював історію, яку ми розповідаємо. Критичний погляд на те, що було для нас нормою, допоможе зрозуміти, що є на часі сьогодні, а що неактуальне, зрозуміти смислові пріоритети музею чи бібліотеки зараз, у контексті російсько-української колоніальної війни» [64].

Водночас на думку В. Бочковської, шлях подолання колоніальних та постколоніальних наративів значно складніший, ніж ми могли собі це уявити: «Щодо об'єктивної оцінки подій, ми ще знаходимося надто близько до “зони торнадо”. Крім того, ми ще не позбулися остаточно колоніальних пут з боку агресивного і некерованого сусіда. росія не відрефлексувала своє минуле і не винесла потрібних історичних уроків, не подолала імперський комплекс величі. Крайні форми насильства та експлуатації, які продукуються російським народом впродовж століть, свідчать про його унікальну властивість повертатися в минуле. Порівнюючи бекграунди країн-колонізаторів, можна побачити, що росія є прикладом найбільш відсталого та неспроможної до перебудови країни. Наївно очікувати, що досвід конструктивного діалогу постколоніальних країн, наприклад, Велика Британія – Єгипет, у питаннях реституції може бути корисним чи реалізованим між росією та Україною. Принаймні, це можна розглядати лише у дуже віддаленій перспективі».

Також не варто забувати, що Україна має складну колоніальну історію. В. Бочковська зауважує: «Специфіка колоніалізму в Україні справді особлива (Річ Посполита, Австро-Угорщина, Російська імперія, Радянський Союз) і вимагає зміни концептуального підходу інтерпретації експонатів у музейних експозиціях та

колекціях, де варто відмовитися не лише від російського колоніального нарративу, але і європейського. А це вже інший рівень деколонізації, вихід за межі очевидного – дерусифікація, декомунізація, дерадянська» [61].

На думку дослідниці, відгомонам колоніального минулого є те, що в українських музейних експозиціях не візуалізована концепція мультиконфесійної та мультикультурної історії України, відтак і спотворена історія формування ідентичності українця, яка немає нічого спільного з концепцією «руського міра». Загалом поза увагою залишаються експонати нехристиянської культури, які інтерпретуються за допомогою секонд-хенд методів російської або європейської науки. Також деперсоналізація та дегуманізація досі залишаються характерними ознаками музейних експозицій [61]. Своєю чергою Ірина Костенко, Марина Остапенко та Лариса Мудрак, які ще з 2017 року публікаціями у проєкті «Тест на державність» ведуть боротьбу з імперськими міфами в українських музеях, звертають увагу на те, що формуючи експозиції, наші музейники досі користуються працями радянського періоду; визначні постаті української культури часто не мають належної репрезентації в колекціях; про народжених і сформованих в Україні митців музейні колекції чомусь сором'язливо замовчують тощо [65]. Зрештою, на проблему засилля російської ідеології у музейному просторі України звернули увагу і можновладці. 29 вересня 2020 року група депутатів Верховної Ради (26 підписів) з цього приводу звернулася до тогочасного міністра культури та інформаційної політики Олександра Ткаченка із запитом. «Просимо Вас звернути увагу на стан музейної справи в Україні, а саме на проблему того, що в експозиціях та текстах екскурсій більшості музеїв продовжують домінувати радянські ідеологеми представлення експонатів, які повністю позбавлені українського змісту, і – як правило – пов'язані з російськими історичними міфами. Незважаючи на численні дослідження видатних українських та іноземних істориків та мовознавців, які науково обґрунтували глибинність походження українців та їхньої мови, музейники масово продовжують використовувати міфи російської пропагандистської історіографії (один з ключових – колиска трьох братніх народів Київська Русь). Все це відбувається на 30-му році незалежності, на 7-му році російської агресії проти України, що само по собі виглядає ганебним і неприпустимим, адже за кошти українців фактично поширюється пропаганда “русского мира”», – йдеться у зверненні [66].

Прикро, що лише повномасштабне вторгнення росії змогло переломити інерційність колоніального мислення. Зокрема 27 липня 2023 року набув чинності Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Загалом він має на меті прибрати все російське з нашого простору. Та як зауважила креативна директорка Українського інституту Тетяна Філевська, деколонізація – це низовий рух і зафіксувати усе в

законі неможливо. Суспільство саме має прийти до усвідомлення, чому ці процеси важливі. Перш за все деколонізація – це робота зі свідомістю [67, 68].

На практиці трансформація українських музеїв проходить по-різному. Одні змінюють назви, як Національний музей-заповідник української військової звитяги (донедавна – Музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» в селі Нові Петрівці на Київщині) [69]. Інші переглядають свою стратегію, як Національний музей історії України у Другій світовій війні, що претендує стати Національним музеєм війни за незалежність. Варто зазначити, що ця ініціатива отримала чимало критики. Зокрема історик Володимир В'ятрович вважає таке перейменування закладу, який створювався як Музей Великої Вітчизняної війни, типовим симулякром. Окрім того, дослідник переконаний, що в Україні, у Києві, має бути музей Другої світової війни. Адже це одна з переломних подій для світової історії і для українців, без її розуміння ми не будемо розуміти багато з того, що зараз відбувається. Нам надзвичайно важливо формувати власну пам'ять про Другу світову війну, власні традиції вшанування героїв, учасників, жертв цієї війни. І цим передусім мав би займатися Національний музей історії України у Другій світовій війні [70].

Значна частина музеїв працює над новими концепціями експозицій. На думку в. о. генерального директора Музею Ханенків Ю. Ваганової, музейні установи вже зараз повинні шукати нові наративи й способи репрезентації себе. Якщо цього не станеться і після закінчення війни музеї відчинять двері в зали зі старими сенсами – це буде повернення до шароварщини, крок назад [71]. Тож Музей Ханенків провів дослідження своїх архівів, яке загалом розкриває механізми колоніального грабунку української культурної спадщини в 1920–1930-х роках. Звернення до історії музею цього періоду також дозволило отримати надзвичайно цінне знання про активну позицію українських музейників і їхню відважну боротьбу за пам'ятки. На цьому ґрунті постали нові дослідження, семінари, конференції, виставки, зокрема, присвячені Сергію Гілярову і його діяльності зі збереження музейної колекції, Марії Вязімітіній, Богдану та Варварі Ханенкам. Їхні стерті з культурної пам'яті імена й вчинки відновлено в історії музею на чільних позиціях. Музей включив у свою публічну роботу нові важливі наративи про грабунок, але також про спротив, про суб'єктність культури та про цінності, які всупереч тиску системи вдалося зберегти в Україні. З досліджень також народилася ідея показу вкрадених раритетів – через розміщення голографічних або інших моделей цих речей та анотацій до них на місцях, де їх експонували в домі Ханенків чи музеї до вилучення. «Досліджуючи кураторські стратегії західних музеїв у пошуках виходу з кризи конфлікту колоніального і постколоніального наративів, я бачу, як усе потужніше працюють в експозиціях порожнечі й відсутності», – коментує новий підхід заступниця директора Музею Ханенків, експертка з мистецтва ісламу Г. Рудик [64].

Над переосмисленням колекції та заповнення наявних прогалін працюють і у Національному художньому музеї України (NAMU). Тут також активно вивчають архіви та ідентифікують втрачені під час Другої світової війни твори. Знаходять їх, порівнюючи перелік фонду до та після війни. Здебільшого – в росії. Ще до поділу колекції у 1954-му, коли Художній музей був одним закладом із Музеєм декоративно-прикладного мистецтва, із будівлі вивезли 65 тисяч творів. І це не остаточна цифра, бо в цю кількість не враховують ікони та спецфонд (авангардне мистецтво), адже ця інформація в радянський час була засекречена. «Я, напевне, фанатик, бо я вірю, що ми їх повернемо. У мене всі документи на руках! – переконана директорка музею Ю. Литвинець. – Дорогу подужає той, хто йде. Навіть якщо ти зневірюєшся. Але дуже важливо й те, що ми віднаходимо ці твори й повертаємо їм атрибуцію – що вони українські» [38]. Музей також має намір поповнити свою колекцію творами тих художників, яких не вистачає для повноцінної репрезентації українського мистецтва. До прикладу, завдяки друзям і меценатам закладу змогли викупити твір Івана Мясоедова «Аргонавти». До цього у музейній колекції взагалі не було робіт цього визначного модерніста. Тож музейники поповнюють експозицію і обдумують те, якою, з якими наративами вона буде після перемоги [25].

Своєю чергою голова наукового експозиційного відділу Одеського національного художнього музею К. Ліпатов пропонує переосмислювати та деконструювати колоніальні наративи. Прикладом такого переосмислення є проєкт, над яким нині працюють музейники, – образ Криму в російському мистецтві (воно складає значну колекцію закладу через російську імперську та радянську окупацію). Вивчення цього питання доводить, що романтики ХІХ століття сприймали півострів не як частину імперії, а як чужу землю, населену народами з іншими традиціями, своєрідну екзотику [72].

На жаль, є й такі музеї, у яких деколонізація проходить досить болісно. Серед них – Літературно-меморіальний музей Булгакова. На початку квітня 2024 року Експертна комісія Українського інституту національної пам'яті дійшла висновку, що творчість письменника пов'язана з «глорифікацією російської імперської політики», отже використання його імені в назвах географічних і юридичних об'єктів чи встановлення йому пам'ятників є пропагандою такої політики. Утім, на думку музейників, висновку комісії бракувало аргументації, а характеристики були емоційно забарвленими. 5 серпня 2024 року оприлюднено уточнений висновок комісії, який підтвердив, що письменник пропагував російську імперську політику, а його творча спадщина містить виразні ознаки українофобії. Тож закладу таки доведеться змінити назву. Варто зазначити, що в музеї підтверджують, що готові змінитися. «Усім у музеї зрозуміло, що таким, як колись, він бути не може. Тому я

весь час стежу за цією дискусією та відбираю конструктивну критику, – зазначала директорка закладу Людмила Губіанурі ще у 2022 році. – І нам цікаво змінитися разом із трансформацією ставлення до постаті Булгакова. Ми не маємо бути його адвокатами. Музей – це не місце глорифікації, а місце історії». В лютому цього року музей представив оновлену експозицію, мета якої – показати співіснування двох світів: внутрішнього світу будинку, світу «звичайної київської родини» та зовнішнього, світу вулиці, світу історичних подій початку ХХ ст. у Києві. Втім, після її відвідин складається враження, що музейники свідомо згладжують кути та не артикують погляди письменника щодо України [73, 74, 75, 76].

Окрім дослідницької роботи та концептуального бачення, оновлення музейних експозицій також вимагає суттєвих матеріальних ресурсів. Тож, як стверджує директорка Музею книги і друкарства В. Бочковська, втілити в життя задумане – це один з найбільших викликів перед сучасними музейниками, адже на це у держави ніколи не було грошей: «УКФ чи благодійні фонди в змозі підтримати на рік хіба з десятків музеїв (серед близько 5000 музеїв в Україні), і то на значно меншу суму, ніж це потрібно для реекспозиції музею. Часом здається, що така політика є свідомою, де питання культурної спадщини (підґрунтя української ідентичності) продовжує залишатися на останньому місці в державі. ... І як ми бачимо, одним з дієвих факторів нашого успіху “практичної деколонізації в музеях” має стати включення ширшого кола суспільства у розв’язання цієї проблеми, включно з потенційними меценатами, державними та громадськими інституціями» [61].

Поза сумнівом, музеї можуть посприяти розвитку деколонізаційного мислення та деколонізації культури. Маючи таку кількість інструментів для цього, вони є надзвичайно важливими інституціями, здатними перетворювати історію націй на національну історичну пам’ять і зберігати її. Вони спроможні допомогти суспільствам пройти через найскладніші трансформації, і навіть травматичні досвіди, будучи місцем переосмислення реальності та пошуку відповідей на складні запитання. Саме тому, коли перед Україною гостро стоїть питання утвердження власної національної ідентичності, важливо підтримувати музейні інституції, допомагати їм на шляху їхнього розвитку та оновлення [63].

За час війни музейна сфера України пережила значні катаклізми. Руйнування музеїв, убивство музейників, грабунки музейних експозицій – це лише невеликий перелік втрат, яких зазнали музейна спільнота і все українське суспільство. За цей час музеї та музейники навчилися не тільки виживати за умов постійних бомбардувань та фінансових колапсів, а й відкривати нові музеї та нові експозиції, засвідчуючи в такий спосіб свою опірність та життєздатність. За умов війни стало зрозуміло, наскільки музеї важливі, наскільки вони необхідні для нашого самоусвідомлення: саме тому багато музеїв, які працюють у штатному режимі,

відзначають неймовірне зростання кількості відвідувачів. Це дає надію на ревіталізацію музейної сфери та на довгоочікувані реформи [8]. «Українська музеологія воєнного часу: навчилися працювати та не лише виживати в умовах війни, озброїлись генераторами, пальним, дровами, павербанками та старлінками перед зимою, а також вчимось справлятися із новою соціальною функцією музею. Зберігати пам'ять та сімейні реліквії, організовувати меморіальні події, які прямо дуже болять, працювати із родинами, які пережили втрати рідних, забезпечити інклюзивність. Деколи – бути терапевтами. Працювати в умовах тотального скорочення кошторисів на утримання установ та команди. Залишатись вірними професії», – зауважує О. Гончар [77].

«Сила музеїв насправді надзвичайна. Тому що музеї – це дуже специфічні інституції, які зберігають пам'ять людства, охороняючи матеріальні носії цієї пам'яті в уречевленій формі. Здатність людей зчитувати інформацію, яка зберігається у цих носіях пам'яті, та використовувати її на розвиток суспільства багато в чому недооцінена на сьогодні. І тут великий простір для нашої спільної роботи. В Україні музеї є важливою ланкою серед інституцій, які працюють з національною пам'яттю, національною ідентичністю, музеї є зв'язковими культури України з культурами світу. Вони можуть відігравати величезну і різнопланову роль у розвитку українського суспільства. І хочеться сподіватися, що в найближче десятиріччя музеї вийдуть з розряду недофінансованих організацій другого плану і посядуть належне місце», – наголошує Катерина Чуєва, заступниця міністра культури та інформаційної політики України (2021–2023 рр.) [78].

Список літератури

1. Білаш К. Міжнародна рада музеїв *ICOM* затвердила нове визначення музею / Ксенія Білаш // *LB*. – 2022. – 25 серп. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/08/25/527373_mizhnarodna_rada_muzeiv_icom.-html (дата звернення 14.08.2024).

2. Аблялімова-Чийгоз Е., Яшний Д., Бусол К., Коваль Д. Російська агресія проти України: від моніторингу до концепції захисту культурної спадщини (дорожня карта) / Аблялімова-Чийгоз Е., Яшний Д., Бусол К., Коваль Д. – К.: Кримський інститут стратегічних досліджень, 2023. – 22 с. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://ciss.org.ua/files/site/page_file/tfile0231e2f6414db3a1d890537caba7a175.pdf (дата звернення 14.08.2024).

3. 1085 об'єктів культурної спадщини постраждали в Україні через російську агресію [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mcip.gov.ua/news/1085-obyektiv-kulturnoyi-spadshhyny-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu/> (дата звернення 14.08.2024).

4. 2024 об'єкти культурної інфраструктури зазнали пошкоджень чи руйнувань через російську агресію [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mcip.gov.ua/news/2024-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/> (дата звернення 14.08.2024).

5. Макаревич М. Культурний фронт – 1. Як живуть українські музеї під час великої війни / Мирослава Макаревич // *Дзеркало тижня*. – 2023. – 13 трав. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/ART/kulturnij-front.html> (дата звернення 14.08.2024).

6. Вишнякова К. Безсмертний Шухевич і Примаченко, що не горить. 5 музеїв, які боягузливі росіяни намагалися знищити своїми «аналоговнетами» / Катерина Вишнякова // *OBOZ.UA*. – 2024. – 5 січ. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/ukrainski-muzei-yaki-znischila-rosiya-foto-do-ta-pislya.htm> (дата звернення 15.08.2024).

7. Захарова О. Українські музеї під час війни: як їх відновлюють і рятують експонати / Олександра Захарова // *The Page*. – 2024. – 5 січ. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://thepage.ua/ua/style/life-style/yak-vidnovlyuyut-muzeyi-ukrayini-pid-chas-vijni#ip=1> (дата звернення 15.08.2024).

8. Хархун В. Українські музеї після 24.02.22: сила і вразливість «культурного фронту» / Валентина Хархун // *Збруч*. – 2023. – 18 трав. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/115415> (дата звернення 15.08.2024).

9. Янковський О., Бадюк О. Вкрадена культурна спадщина: куди окупанти вивезли найцінніші музейні експонати півдня України? / Олександр Янковський,

Олена Бадюк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vkradena-kulturna-spadshchynakudy-vyvozyat-okupanty-ekspanaty/32853927.html> (дата звернення 14.08.2024).

10. Чубенко Т. Відбудуємо після перемоги: як працюють пошкоджені музеї в Україні / Тетяна Чубенко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://sil.media/p/vidbuduiemo-pislia-peremogi-iak-pratsiuiut--poshkodzheni-muzeyi-v-ukrayini-846308> (дата звернення 14.08.2024).

11. Павлій І. У пошуках нового дому: історія Луганського обласного краєзнавчого музею / Інга Павлій // Східний варіант. – 2024. – 31 трав. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://v-variant.com.ua/article/luhanskyu-kraieznavchu-muzeu/> (дата звернення 14.08.2024).

12. Мінкультури: 453,5 тис. музейних предметів евакуйовано через війну, майже 35 тис. у розшуку / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://interfax.com.ua/news/general/997857.html> (дата звернення 14.08.2024).

13. Музей на Крові. Як Росія викрадає предмети мистецтва з України / Інформація. // *The Insider*. – 2024. – 21 лют. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://theins.ru/obshchestvo/268940> (дата звернення 14.08.2024).

14. Возняк Т. Музейна діяльність під час війни. Досвід Львівської національної галереї мистецтв / Тарас Возняк // LB. – 2023. – 4 груд. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/blog/taras_vozniak/587456_muzeyna_diyalnist_pid_chas_viyni.html (дата звернення 16.08.2024).

15. Міжнародна рада музеїв і МКІП підготували Червоний список культурних цінностей під загрозою / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3713961-miznarodna-rada-muzeiv-i-mkip-pidgotuvali-chervonij-spisok-kulturnih-cinnostej-pid-zagrozou.html> (дата звернення 16.08.2024).

16. Україна відстежуватиме незаконну торгівлю викраденими під час війни предметами мистецтва – Ткаченко / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3663953-ukraina-vidstezuvatime-nezakonnu-torgivlu-vikradenih-pid-cas-vijni-predmetiv-mistectva-tkachenko.html> (дата звернення 16.08.2024).

17. Яковленко К. Час повертати мистецтво. Розмова з Ельмірою Аблялімовою, Тетяною Філевською та Яною Супоровською / Катерина Яковленко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/379172-cas-povertati-mistectvo-rozмова-z-elmirou-ablalimovou-tetanou-filevskou-ta-anou-suporovskou/> (дата звернення 16.08.2024).

18. Куницький О. Евакуація культури: чи можна було врятувати втрачені об'єкти / Олександр Куницький [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим

доступу: <https://www.dw.com/uk/evakuacia-kulturnih-cinnostej-do-i-pid-cas-vijni-ci-mozna-bulo-vratuvati-vtracene/a-64658810> (дата звернення 16.08.2024).

19. Іванова О. Врятовані артефакти. Музеї України стали мішенями для російської армії / Олександра Іванова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.frontliner.com.ua/saved-museums-ukraine/> (дата звернення 15.08.2024).

20. Мінкульт готує зміни до законодавства щодо евакуації музеїв / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/08/9/161655/> (дата звернення 15.08.2024).

21. Створено Штаб порятунку культурної спадщини України / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/stvoreno-shtab-poryatunku-kulturnoyi-spadshchynu-ukrayiny> (дата звернення 15.08.2024).

22. Музейний кризовий центр [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.mscukraine.com/uk/about> (дата звернення 15.08.2024).

23. Музей для змін [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.mfcua.org/about> (дата звернення 15.08.2024).

24. Нагаєвщук А. Швидка музейна допомога. Хто рятує українські музеї, які постраждали від війни / Альона Нагаєвщук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://nakupilo.ua/novyny/shvydka-muzeina-dopomoha-khto-riatuie-ukrainski-muzei-yaki-postrazhdaly-vid-viiny/> (дата звернення 15.08.2024).

25. Котубей-Геруцька О. Сфера, де формуються смисли: очільники українських музеїв говорять про виклики воєнного часу / Олеся Котубей-Геруцька [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/744613-sfera-de-formuutsa-smisli-ocilniki-ukrainskih-muzeiv-govorat-pro-vikliki-voennogo-casu/> (дата звернення 15.08.2024).

26. Крижня М. «Кожен музей важливий»: нові культурні інституції, що відкрилися під час війни / Марина Крижня [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/378101-kozen-muzej-vazlivij-novi-kulturni-institucii-so-vidkrilisa-pid-cas-vijni/> (дата звернення 15.08.2024).

27. Бойченко А. «Російські бомби влучають у заклади культури не випадково». Хто рятує українські музеї під час війни / Анастасія Бойченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://shotam.info/rosiyski-bomby-vluchaiut-u-zaklady-kultury-ne-vypadkovo-khto-riatuie-ukrainski-muzei-pid-chas-viyny/> (дата звернення 15.08.2024).

28. Культура під час війни. Захід. Музей Корсаків і «Територія терору» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrainer.net/kultura-i-viyna-zakhid/> (дата звернення 15.08.2024).

29. Архіви та музейні колекції: оцифрувати й врятувати [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kunsht.com.ua/articles/archivi-ta-muzejni-kolekzii-ocifruvati-j-vryatuvati> (дата звернення 14.08.2024).

30. Цифровізація Музейного фонду України: представники 12 провідних музеїв розпочнуть тестування прототипу електронної системи реєстру [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mcip.gov.ua/news/czyfrovizacziya-muzejnogo-fondu-ukrayiny-predstavnyky-12-providnyh-muzeyv-rozpochnut-testuvannya-prototypu-elektronnoyi-systemy-reyestru/> (дата звернення 14.08.2024).

31. Memory Savers [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://memorysavers.sucho.org/582c1-blogger-gb-about/> (дата звернення 14.08.2024).

32. Стецишин О. Львівська ініціатива НеМо оцифрувала колекції п'яти музеїв України / Олег Стецишин [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://lviv.media/lvivshchyna/88169-u-lvovi-ocifruvali-kolekciyi-pyati-muzeyv-ukrayini/> (дата звернення 14.08.2024).

33. Чирва В. Як вберегти культурну спадщину України / Вікторія Чирва [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://upmp.news/ua-in-ukraine/strong-yak-vberegty-kulturnu-spadshhynu-ukrayiny-strong/> (дата звернення 14.08.2024).

34. Доступність для відвідувачів та безпека музейних колекцій в умовах війни – спільна справа міста й держави та експертного середовища – Ганна Старостенко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://kyivcity.gov.ua/news/dostupnist_dlya_vidviduvachiv_ta_bezpeka_muzeynikh_kolektsiy_v_umovakh_viyeni_spilna_sprava_mista_y_derzhavi_ta_ekspertnogo_seredovischa_ganna_starostenko/ (дата звернення 16.08.2024).

35. Музейне життя в умовах війни – Галина Сафар'янс [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://teletype.in/@litopys/c_Mg3tSnZK8 (дата звернення 16.08.2024).

36. Культура під час війни. Схід [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrainer.net/kultura-i-viyna-skhid/> (дата звернення 16.08.2024).

37. Клименко В. Юлія Ваганова. Вибір стратегії роботи в порожньому музеї – очікування чи розвиток / Валентина Клименко // LB. – 2024. – 4 трав. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2024/05/04/-611368_yuliya_vaganova_vibir_strategii.html (дата звернення 15.08.2024).

38. Кузьменко Ю. «Ворог той самий. Методи ті самі» – директорка NAMU Юлія Литвінець про роботу під час війни та переосмислення колекції / Юлія Кузьменко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/554065-vorog-toj-samij-metodi-ti-sami-direktorka-namu-ulia-litvinesc-pro-robotu-pid-cas-vijni-ta-pereosmislenna-kolektsii/> (дата звернення 15.08.2024).

39. Щокань Г. Перед входом Одеського художнього музею лежить скульптура Катерини II, а всередині показують фото мертвих ворогів: репортаж / Ганна Щокань [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/02/9/252757/> (дата звернення 15.08.2024).

40. Васіна О. «Музеї – це про майбутнє». Як живуть музеї Харківщини під час повномасштабного вторгнення / Ольга Васіна [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://nakupilo.ua/teksty/kultura/muzei-tse-pro-maibutnie-yak-zhyvut-muzei-kharkivshchynu-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia/> (дата звернення 16.08.2024).

41. Бойко О. Директорка літмузею Харкова: У час колосальних зрушень музеї не можна тримати закритими / Олеся Бойко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://chytomo.com/dyrektorka-kharkivskooho-litmuzeiu-nash-muzej-ne-pro-zaskoruzlist-a-pro-tvorennia-seredovyshcha/> (дата звернення 16.08.2024).

42. Вовк К. Береже та відстоює українську культуру. Як працює Харківський ЛітМузей під час повномасштабного вторгнення / Катерина Вовк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://svidomi.in.ua/page/berezhe-ta-vidstoiuie-ukrainsku-kulturu-yak-pratsiuie-kharkivskiy-litmuzei-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia> (дата звернення 16.08.2024).

43. Цьомик Г., Кривоніс Т., Кривко Р. Харківська літературна резиденція у будинку «Слово»: коли почнеться новий сезон / Ганна Цьомик, Тетяна Кривоніс, Роман Кривко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/kharkiv/638882-harkivska-literaturna-rezidencia-u-budinku-slovo-koli-pocnetsa-novij-sezon/> (дата звернення 16.08.2024).

44. Павлій І. У пошуках нового дому: історія Луганського обласного краєзнавчого музею / Інга Павлій [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://v-variant.com.ua/article/luhanskyu-kraieznavchyy-muzej/> (дата звернення 16.08.2024).

45. Заблоцька О. Як у Женеві проходить виставка від Луганського краєзнавчого музею про роботу під час війни – розповідає директорка / Оксана Заблоцька [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/644476-u-zenevi-trivae-vistavka-pro-vpliv-vijni-na-dialnist-ukrainskih-muzeiv/> (дата звернення 16.08.2024).

46. Ульянова О. На Харківщині до кінця весни 2024 року планують законсервувати будинок, в якому жив Сковорода / Ольга Ульянова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/kharkiv/606225-na-harkivsini-planuut-zakonservuvati-budinok-v-akomu-ziv-skovoroda-za-85-mln-griven/> (дата звернення 14.08.2024).

47. Глушко Д. У МКІП пропонують відійти від тендерів та зібрати позабюджетні кошти на консервацію музею Сковороди / Денис Глушко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://gwaramedia.com/u->

mkip-proponuiut-vidiyty-vid-tenderiv-ta-zibraty-pozabiudzhetni-koshty-na-konservatsiiu-muzeiu-skovorody/ (дата звернення 14.08.2024).

48. Глушко Д. У МКІП закумулювали понад пів мільйона гривень на відбудову музею Сковороди на Харківщині / Денис Глушко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://gwaramedia.com/mkip-zakumuliuvav-545-5-tysiach-hrn-na-vidbudovu-muzeiu-skovorody-na-kharkivshchyni/> (дата звернення 14.08.2024).

49. В Україні створили спецфонд для збору коштів на відновлення знищеного армією РФ музею Сковороди / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-/31872066.html> (дата звернення 14.08.2024).

50. Малиновський А. Музей Сковороди замовив виготовлення документів для реставрації будівлі / Антон Малиновський [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://lyuk.media/news/skovoroda-museum-whats-next3/> (дата звернення 14.08.2024).

51. Попович Н. ЮНЕСКО долучився до збору коштів для відновлення музею Григорія Сковороди / Настя Попович [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://supportyourart.com/news/yunesko-doluchyvsvya-do-zboru-koshtiv-dlya-vidnovlennya-muzeyu-grygoriya-skovorody/> (дата звернення 14.08.2024).

52. Пушнова Т. Залишки садиби Сковороди зиму не переживуть, музей звертається по допомогу / Тетяна Пушнова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/11/22/257833/> (дата звернення 14.08.2024).

53. Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди. (2024, 9 травня). Національно літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди наразі бере участь у виставці ЮНЕСКО «За об'єктивом: культура у вирі війни» [Долучено фото] *Facebook*. <https://www.facebook.com/skovoroda.in.ua/-posts/pfbid02QpuZp0p8tdCxsU6rEhAvKMmCCRPIWJPKXSjvqe35a5q1SgkZrwnmQJP6NArr3Ql> (дата звернення 14.08.2024).

54. Виставка «Дух свободи нас в нас родить. Сковорода й ми» / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-duh-svobody-nas-v-nas-rodyt-skovoroda-y-my> (дата звернення 14.08.2024).

55. Алохінссон А. У знищеному росіянами музеї Сковороди відкрився артпростір / Антон Алохінссон [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://lyuk.media/news/skovoroda-museum-is-back/> (дата звернення 14.08.2024).

56. Добрович К. Відновлення музеїв – збереження ідентичності / Катерина Добрович [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://ratusha.lviv.ua/vidnovlennya-muzeviv-zberezhennya-identychnosti/> (дата звернення 14.08.2024).

57. На Вінниччині оновили експозиції двох музеїв / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://news.vn.ua/navinnychchini-onovyly-ekspozytsii-dvokh-muzeiv/> (дата звернення 14.08.2024).

58. Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3844788-memorializacia-rosijskoukrainskoi-vijni-vikliki-ta-zavdanna.html> (дата звернення 15.08.2024).

59. Хархун В. Народна війна – народна музеєфікація / Валентина Хархун // Збруч. – 2024. – 26 лют. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/117806> (дата звернення 15.08.2024).

60. Лисун Т., Балашова О. Мистецтво воєнного стану. Архів / Тетяна Лисун, Ольга Балашова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mitec.ua/mystetstvo-voennogo-stanu-arhiv/> (дата звернення 15.08.2024).

61. Бочковська В. Оптика деколонізації: як мають змінитися музеї книги / Валентина Бочковська [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://chytomo.com/optyka-dekolonizatsii-iak-maiut-zminytysia-muzei-knyhy/> (дата звернення 16.08.2024).

62. Закордонні музеї зможуть скористатися посібником з деколонізації культурної спадщини України / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ui.org.ua/news/news-visual-arts/new-ukraine-focused-decolonisation-guide-for-museums/> (дата звернення 16.08.2024).

63. Платонова А. Деколонізація в українських музеях: теорія і практика / Анастасія Платонова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ui.org.ua/sectors/projects/decolonization-in-ukrainian-museums/> (дата звернення 16.08.2024).

64. Клименко Г. Ганна Рудик. Подвійне колоніальне стирання: Росія викрадає музейний предмет і приховує це за брехнею, підписаною світилами науки / Валентина Клименко // LB. – 2024. – 19 трав. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2024/05/19/613414_ganna_rudik_podviyne_kolonialne.html (дата звернення 16.08.2024).

65. Клімчук М. Проєкт «Тест на державність» протистоїть засиллю колоніальних міфів у музеях України / Марина Клімчук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/30456679.html> (дата звернення 15.08.2024).

66. Костенко І. «Русский мир» в Україні. Час розгортати культурний фронт / Ірина Костенко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-putin-russkiy-mir/31827661.html> (дата звернення 15.08.2024).

67. Лавришин Ю. Звільнитися від імперського спадку: як триває деколонізація та дерусифікація / Юлія Лавришин [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ms.detector.media/trendi/post/32380/2023-07-09-zvilnytysya-vid-imperskogo-spadku-yak-tryvaie-dekolonizatsiya-ta-derusyifikatsiya/> (дата звернення 15.08.2024).

68. Кондрат А. Підсумки: деколонізація. Тетяна Філевська / Анастасія Кондрат [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://svidomi.in.ua/page/pidsumky-dekolonizatsiia-tetiana-filevska_text (дата звернення 15.08.2024).

69. Даниленко О. На Київщині музей «Битва за Київ у 1943 році» позбувся комуністичної назви / Ольга Даниленко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://bigkyiv.com.ua/na-kyuivshhyni-muzej-bytva-za-kyuiv-u-1943-goczi-rozbuvsya-komunistychnoyi-nazvu/> (дата звернення 16.08.2024).

70. Котубей-Геруцька О. «Мене бентежить уявлення, що минуле можна переписати, почепивши синьо-жовті бірочки»: Володимир В'ятрович / Олеся Котубей-Геруцька [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/557713-mene-bentezit-uavlenna-so-minule-mozna-perepisati-pocepivsi-sino-zovti-birocki-volodimir-vatrovic/> (дата звернення 16.08.2024).

71. Як мистецькі інституції функціонують під час війни (на прикладі Музею Ханенків) / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kmbs.ua/ua/news/news090523> (дата звернення 16.08.2024).

72. Культура під час війни. Південь [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrainer.net/kultura-pivden/> (дата звернення 14.08.2024).

73. Фаховий висновок щодо належності об'єктів (географічних об'єктів, назв юридичних осіб, пам'ятників та пам'ятних знаків), присвячених російському письменнику М. А. Булгакову (1891–1940) до символіки російської імперської політики [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://uinp.gov.ua/-dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyifikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini/fahovi-vysnovky/myhaylo-bulgakov?fbclid=IwAR3CY3Bg3kdIj_F4ZYPwbi7-TuMG82vI_CdOB1_ALq71EeiYAuHyR1PpgFNo_aem_Adu7uZQVS2Ac0mU8I8J--HkNb7oCJwIkW9a2lhHjCAqQMa-QRkA-IfqofAvGSjH6rfkn8ZV7GNpkz1fW6pOO-7UfI (дата звернення 15.08.2024).

74. Фаховий висновок щодо належності об'єктів (географічних об'єктів, назв юридичних осіб та об'єктів права власності, пам'ятників та пам'ятних знаків), присвячених російському письменникові М. А. Булгакову (1891-1940), до символіки російської імперської політики (уточнено) [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta->

reabilitaciya/ekspertna-komisiya-uinp/fahovi-vysnovky-ekspertnoyi-komisiyi/myhaylo-bulgakov (дата звернення 15.08.2024).

75. Панченко О. Геть Булгакова з Києва? Побували в його музеї на Андріївському узвозі й подивилися, що змінилося / Олена Панченко // *The Village* – 2024. – 21 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/asking-question/352007-museum-bulgacova> (дата звернення 15.08.2024).

76. Лебідь Н. «Нехороша квартира». Яка доля чекає на музей Булгакова? / Наталія Лебідь [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://glavcom.ua/publications/nekhorosha-kvartira-jaka-dolja-chekaje-na-muzej-bulhakova-1000683.html#google_vignette (дата звернення 15.08.2024).

77. Гончар О. Як війна змінює музеї: нотатки з Музейного форуму у Варшаві / Ольга Гончар [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/11/20/257808/> (дата звернення 16.08.2024).

78. Як працюють музеї під час війни – коментує заступниця міністра культури / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/241073-ak-pracuut-muzei-pid-cas-vijni-komentue-zastupnica-ministra-kulturi/> (дата звернення 16.08.2024).

Матеріал підготувала

Г. М. Іванченко,

завідувачка сектору ДЗК відділу НАУІ

Інформцентру з питань культури та мистецтва

Комп'ютерне опрацювання та редагування *І. Г. Піленко*

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 2,09. Б/т. Зам. 65. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12